

© 2005 С. С. Сливка

Львівський інститут внутрішніх справ при НАВС України

ТРАДИЦІЙНІ ПАРАДИГМИ ПРИРОДНОГО ПРАВА У СТАРОДАВНЬОМУ СХОДІ: МЕТАФІЗИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СЕМАНТИЧНОЇ ТА НЕКЛАСИЧНОЇ ФІЛОСОФІЇ

У найбільш глибинних основах культури будь-якого народу завжди, чи за дуже рідкісним виключенням, містяться певні елементи, які можна назвати культурними універсалами. Підґрунтям для них і виступають ті чи інші способи мислення, які в процесі тривалого повторення – закріплення набувають форм означених в науці парадигмами мислення. За умови стійкого і тривалого функціонування ці парадигми вважають традиційними. Змістом парадигм можуть бути міфологічні, релігійні, етичні, правові та будь-які інші уявлення будь-якої іншої форми суспільної свідомості.

Звичайно ж, нас в найбільшій мірі цікавлять філософія і право, зокрема ті концепції, які, поперше, пов'язують між собою ці дві сфери вияву людського мислення в обов'язковому порядку. По-друге, які стосуються найбільш давнього регіону планети, що по праву вважається зародковим у розумінні виникнення найдавніших цивілізацій – шумеро-вавілонської, єгипетської, давньоіндійської та давньокитайської. Це був період первісного накопичення філософсько-правових уявлень і понять, які, перебуваючи в обігу релігійно-міфологічного змісту, водночас уже виявляли ознаки їх практичного застосування в сенсі позитивного права.

Цей процес трансформації понять і уявлень у стійкій парадигмальній культурі явища являє собою наукову проблему, що проєктується у глобальних вимірах. Маємо на увазі той факт, що названі цивілізації Стародавнього Сходу хоча й були першими, однак уже самим фактом свого виникнення зламали вузькі рамки племінних культур та сприяли усвідомленню спільності між ними. Тим самим, на наш погляд, вони започаткували процес, який в особливо стрімкому темпі виявляє себе у сьогодинському планетарному самоусвідомленні людства. Зокрема усвідомлення ним своєї не тільки антропологічної єдності як біологічного роду, але й культурної єдності, де кожен із народів вирішує сам для себе дилему із діаметрально протилежних тенденцій – до

збереження унікальності своєї культури і водночас до її загальносвітової уніфікації.

Від вирішення цієї дилеми залежить доля окремих культур і цивілізацій. Адже, з одного боку, чим більше особливостей матиме будь-яка національна культура, у тому числі, наприклад, українська, тим більший внесок вона здатна зробити до скарбниці світової культури і, отже, зберегти свою унікальність. Хоча, з другого боку, стає все очевидніше, що культура, яка не перебуває у контактах з іншими культурами і не відчуває їхнього впливу, така культура неминуче приречена на відставання від темпів світового розвитку. Можна стверджувати, що ступінь засвоєння тією чи іншою національною культурою світових досягнень і водночас здатність її до збагачення світової культури є критерієм її рівня розвитку. У цьому сенсі окремі дослідники ведуть мову, на наш погляд, правомірну, не тільки про різноманітність культур, але і про різницю між більш та менш розвинутими культурами [4, с. 494-495]. А для цього необхідно, як мінімум, їх, (ці культури) знати, пізнавати, порівнювати.

Вивчення традиційних парадигм мислення, зокрема філософського, у народів Стародавнього Сходу відповідає зазначеній меті. Тим більше відповідає, що ми – європейці XXI століття – справедливо вбачаючи в античності, тобто культурі греко-римської цивілізації, корені нашої культури, не завжди пам'ятаємо про справедливість твердження “поведінкові особливості греків і римлян кореняться в епосі стародавніх імперій” [6, с. 160].

Стає все більш очевидним той факт, що концепції М. Данілевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, які ґрунтувались на розумінні історії як певної суми незалежних один від одного циклів еволюції замкнених культур і цивілізацій, ці та їм подібні концепції виявляються після Хіросіми, Чорнобиля, Нью-Йорка (11 вересня 2001 року) не придатними для описання сьогодинського стану окремих культур і культури в цілому. Тим більше ці концепції виявляються

непридатними для спроб прогнозування перспектив культурного розвитку або, за К. Ясперсом, “духовної ситуації часу”. В ній необхідною умовою зміни ситуації виступає зміна старих парадигм мислення [10, с. 102]. Звідси виходить, що якщо в загальному контексті свідомості людства домінує усвідомлення не єдності, а розбіжностей культур, то така “духовна ситуація часу” загрожує сумною перспективою. Саме тому вивчення традиційних парадигм мислення людства чи окремих його частин у різні історичні епохи є справою вдячною з погляду не тільки суто наукового, але й морально-етичного – як можливий внесок у формування нового планетарного мислення й будівництва єдиного світу.

Крім зазначеного, необхідно мати на увазі також і той факт, що саме філософія була і залишається “не тільки візитною карткою цивілізації, культури, але й їхньою основою та животворним елементом... саме філософія була тією колицею, з якої виростили і наука, і мистецтво, і мораль, і право і набули статусу самоусвідомлюваних особливих проявів людського духу та практики життєдіяльності людини і суспільства” [9, с. 11]. Зазначимо також, що започаткувалась філософія саме з постановки питання про єдність речей і цілісність світу.

У цьому розумінні жителі Стародавнього Сходу були практичними філософами, які свої інтуїтивні здогади і почуття, спостереження за розвитком природи і суспільства втілювали у міфах, релігіях, мистецтві, первісній науці. Філософсько-правові вчення зводились в основному до релігійних міркувань, морально-етичних установок, природних мотивів поведінки людини та пошуків її стимулів.

Такими стимулами були певні парадигми (здебільшого міфи), які стали міцними традиціями, передались філософам Стародавнього Заходу і частково до наших днів. У літературі зазначається, що в античній науці про право ці явища вперше отримали не просто словесний вираз, а були оформлені в рисах логічно струнких концепцій, приведені в систему [1, с. 15]. Звичайно, вчення Стародавнього Сходу не відносяться до розряду класичного, воно більше нагадує метафізичні концепції семантики як знакові системи, як засіб вираження змісту філософсько-правових поглядів, що має певний вплив на класичну філософію права.

Досягнення в інтелектуальній сфері були вражаючими. Вони здобувались стихійно, шляхом практичного досвіду (методом проб і поми-

лок) але, обов’язково поєднувались з і систематизацією астрономічних досліджень, внаслідок чого емпірично нагромаджувались позитивні знання [3, с. 24].

Із філософсько-правових проблем, до яких давньосхідна наука найбільше тяжіє, є оригінальні міркування про вічні закони Всесвіту, про природу людини та її моральну поведінку. З цього приводу О. Лосев зазначає, що античний символізм і всі його види та сфери застосування таїли під собою деякий загальний життєвий досвід і деяке життєве світочуття, які пояснювали всі дуже своєрідні риси всієї теорії, філософії, мистецтва і т. д. Неможливо зрозуміти закінчений організм думки і життя, не заглянувши в ті первинні інтуїції, із яких він виростає [7, с. 8].

Спробуємо це зробити, розглянувши філософсько-правову думку про природне право Стародавніх – Єгипту, Месопотамії, Хеттської держави, Стародавнього і Ранньосередньовічного (доісламського) Ірану.

Так, значне місце у великій спадщині Давньоєгипетської цивілізації займають погляди на оточуючий світ і пануючі в ньому сили, а також на орієнтири поведінки людини і критерії оцінки поведінки. В основі поглядів лежало розуміння всього укладу життя як встановленого Богом світопорядку [1, с. 21].

У “Гімні Атону” відображено абсолютне всевладдя Ра – верховного божества. Зазначається таємниця життя, визначений час проживання людини на Землі, підкреслюється досконалість вічних законів. При цьому світ побудований так, щоб різні народи не мали потреби ворогувати між собою, підкреслюється необхідність і користь для людського життя природи, тварин, птахів тощо.

“Вислови Іпусера” містять у собі відомості про основні парадигми, ціннісні орієнтації життя древніх єгиптян. Звинувачуючи царя у бездіяльності, брехні та ненависті, автор трактату Іпусер відображає поведінку людини стосовно даної ситуації з метою уникнення безпорядків. При цьому наголошує, що людина може не втрачати свого онтологічного призначення: бути благородною в горі, простолюдною в радості. Страх, насильство, розбої сприяють появі злих людей, псують їхні серця, що є великим гріхом, тому виникає потреба не коритися владі царя, а шукати щастя у пізнанні, любові.

“Книга мертвих” стала певною інструкцією для померлих (і водночас повчанням для жи-

вих), які ніби виголошують до Бога дві виправдальні промови згідно Двох Істин (земної і небесної). Із переліку заперечень щодо видів неправомірної поведінки можна зробити висновок, що єгиптяни розуміли норми природного права. Зокрема, йдеться про терпіння людини, її виваженість, слухняність тощо. Тобто, людина згідно такого розуміння, не повинна робити чогось надприродного, що не виправдовується, а підлягає обов'язковій санкції покаранню – вічній смерті.

Своєрідними нормативно-правовими актами у Єгипті були “Призначення везира”, “Посадова інструкція везира”, “Про службові обов'язки везира”. Везир, який здійснював правосуддя і повсякденне правове регулювання державними справами з метою утримання правопорядку, повинен був бути високоморальною людиною. Незважаючи на існуючі позитивно-правові норми, везир повинен був приймати рішення на власний розсуд, виходячи з потреб держави, здорового глузду, за законами релігії та природи. При цьому зазначається, що везир повинен глибоко пізнати правове явище, здійснити філософсько-правовий аналіз, дати йому оцінку.

Покарання здійснювалось обов'язково, але без відсічення частин тіла, оскільки тіло вважалося єдиним цілим, яке відповідає природі.

Аналізуючи “Указ Хоремхеба”, можна дійти висновку, що єгиптяни вимагали наявності природно-правових рис від особи судді. Він повинен бути небагатослівним, благородним, мати дар здійснювати правосуддя, вміти умиротворювати неслухняних людей. Застерігалось, щоб суддя був непідкупним, твердо стояв на позиціях правди, в іншому випадку він сам підлягав покаранню.

Фрагменти природного права в цьому указі простежуються у такій вимозі, як уміня радитись зі своїм серцем. Вважалося, що серце не може наштовхнути людину на гріх чи творити несправедні вчинки. Серце людське повинно бути наповнене природними компонентами, які регулюють людську діяльність. Тому суддя, виконуючи таку процедуру, приносить щастя для Єгипту, підтримуватиме красу та попередні задуми щодо життя на Землі.

Деякі відомості про інтуїтивне використання природного права містяться у “Мирному договорі (клятві) між Рамсесом II і хеттським царем Хаттусілі”. Йдеться про вічний мир, добре братство, розумні договори у взаємостосунках. Причому цей договір поширюється на наступні покоління, відображає природний образ буття і

має аксіологічні властивості. Так, домовлено, що перебіжчикам з однієї держави в іншу не варто давати притулок, а повертати до попереднього місця проживання. При цьому проти перебіжчиків домовлено не порушувати кримінальних справ, не позбавляти життя, не позбавляти їх окремих частин тіла. Це свідчить про високу онтологічну обізнаність царів (та й інших знатних чиновників) про природні засади людини. Людина приносить більшу користь там, де її коріння, де її плекали народні традиції та звичаї. Подібно до законів розвитку рослин і тварин, біологічний і психічний розвиток людини повноцінний у своїй батьківщині.

Цікаві висновки можна зробити із “Повчань Птахотепа”, де викладено постанови щодо поводження людини. Йдеться передусім про обмеженість пізнання світу, про те, що людський розум лише раціональний. Тому користуватись власним розумом чи розумом інших (навіть мудреців) недостатньо, оскільки істина є таємницею, яку потрібно по-філософськи розуміти і її можна знайти навіть у бідного. Наголошується на необхідності творіння добра, дружби, недопущення розпусти (як короткого сну), робиться порада насолоджувати своє серце любов'ю до сім'ї, що дасть добрі результати, збереження життя.

Історико-правова спадщина Стародавньої Месопотамії відображає правові уявлення і зразки законодавчого мистецтва. Правова дійсність народу відображена через призму життєвської мудрості, усвідомлення ієрархічної співвідлеглості між мудрістю богів і життєвим досвідом людей. Ці ж уявлення про ієрархію цінностей та орієнтири поведінки людини наклали свій відбиток на законодавчу діяльність правителів, визначаючи зв'язок процесу міфологізації права з безпосереднім законодавчим процесом, який досягнув там досить високого рівня. Так, давньошумерський мудрець Шуруппак давав життєві та практичні поради разом з повчаннями філософського характеру. У його творах обговорюється певний набір життєвих реалій, пов'язаних з правилами і нормами морально-добросесної і одночасно законслухняної поведінки [1, с. 42-43].

У праці “В давні, в стародавні дні...” Шуруппак повчає свого сина жити у злагоді з природно встановленими нормами. Отже, поряд з простими істинами є філософські настанови, які розшифрувати можна за допомогою філософії права, природного права. Так, термін “голову від шиї відрізняй” підкреслює, що го-

лова не рядовий орган тіла, вона має інше призначення – думати. А “твоє слово – основа” стосується обітниць, яку дає людина для обов’язкового виконання, оскільки це природна вимога. Зміст фрази “не намагайся воду хапати рукою – ослабнеш” відображає неможливість раціоналізувати життя, охопити всі природно-правові процеси. Важливо “з і сонцем встати разом”, яке освітить вчасно життєву дорогу. Проміння аж до заходу сонця (до смерті людини) не дасть жити у темряві, яку освітлюють також і настанови батьків. Заперечувати цю дійсність не потрібно, оскільки життя здійснюється за принципом бумеранга.

Намагання встановити природну справедливість висвітлені у “Законах вавилонського царя Хаммурапі”. Так, в одній із правових норм відображена віра у справедливість законів ріки (води), її магічну силу. Оволодіння рікою чи не оволодіння нею свідчить відповідно про винність чи невинність людини у чародійстві (про уміння плавати не згадується). Природним видається покарання за купівлю завідомо крадених речей, контролюються позички під проценти, недопущення зверхності сильного над слабшим тощо. Особливі вимоги висуваються до суддів, які не повинні змінювати свого рішення. Такі правові норми наближаються до природно-правових. Однак покарання типу “око за око”, віддача в кабалу членів сім’ї та інші свідчать про значне нерозуміння законів природи та онтологічне призначення людини.

Природно-правові погляди людини в Ассирії відображені у “Таблиці А” і “Таблиці В”. У них ідеться про відповідальність жінки за правопорушення, права членів сім’ї, правові норми для землевласників. Природність цих норм полягає у дотриманні моральних чеснот, терпінні, справедливості. Особливе місце займають природно-правові норми у регулюванні сусідських відносин, утворюючи своєрідне добросусідське право.

Окремі ідеї природного права розвивались у хеттській державі. Так, у “Заповіті Хаттусиліса I” відображаються заклики до мудрості, послуху батька. Однією із вимог до дітей була благоналаштованість до батьків. Тобто людина повинна завжди настроювати себе так, як цього вимагає серце, як серцю мило. Це не дасть можливості у відповідь на зло чинити зла, “пити кров своєї держави”. Цілком природною у “Хеттських законах” є правова норма щодо утримання худоби, винних у підпалюванні відповідного приміщення і відшкодування нанесе-

них збитків. У цьому ми бачимо логіку, відступ від якої був би неприродним.

Важливі погляди про природне право зафіксовані у давньоіранському релігійному пам’ятнику зороастризму “Авеста” – збірнику чотирьох книг “Вендідад” – “Кодекс проти девів”, “Висперед” – “Покровителі благих істот”, “Ясна” – “Моління”, “Яшт” – “Шанування”. Релігійна система зороастризму ставила своєю метою по-філософськи осмислити світ, зрозуміти суть пануючих в ньому зв’язків та відношень. У цій системі центральне місце займала етика. В основі вчення Зороастра (Заратуштри) – дуалістична ідея про непримиримість і постійну боротьбу світла і темряви, добра і зла. Зороастризм вчив, що зло і страждання залежить від поведінки самих людей. Люди покликані бути доброзичливими, помірними в пристрастях, готовими жити в мирі і дружбі зі всіма, повинні зробити вільний вибір між Добром і Злом [2, с. 250].

Так, у книзі “Вендідад” праведною людиною називається та, яка вирощує хліб. Така людина має достатню кількість життєвого добра. Крім того, зазначається, що сіячі хліба сіють праведність, проганяють зло своєю працею. Причому праця повинна здійснюватись обома руками одночасно. Ці філософські постанови стосуються не тільки сіячів хліба у прямому розумінні, а й переносному. Це сіячі добра у людських стосунках, які повинні активно, потужно пропагувати природні, добрі ідеї серед членів суспільства. При цьому вони отримуватимуть не тільки духовну нагороду, а й матеріальні достатки.

Повчальним для сьогоднішнього часу є Сасанидський суддебник “Книга тисячі судових рішень”, який наочно демонструє високу філософсько-правову культуру давніх іранців. Так, вважалось недопустимим давати в судах суперечливі покази, змінювати зміст позовних заяв, за винятком відсутності при цьому шкоди потерпілому. Справді, у процесі розслідування глибше пізнається правова дійсність, повніше осмислюються природно-правові явища, що й змінює зміст позову чи свідчення. Існували такі природні вимоги щодо жінки. Наприклад, батько повинен утримувати сина лише до повноліття, а дочку – аж до одруження. Дружина утримувалась чоловіком довічно. Це давало можливість піднести природні здібності і обов’язки чоловічої статі і водночас забезпечити природний захист жінок. В цілому мета Суддебника – утвердити безсмертну правду, впорядкувати людське творіння згідно з зако-

нами природи (людською природою), ліквідувати різні ворожнечі і незгоди. Тому Судебник називали сховищем основ мудрості людського творіння і розсудливої свідомості.

Отже, багатотисячолітня історія філософії – не просто про минулі часи. Це свідчення вічноживої гідності думки, понині актуальний та повчальний для нас урок духовного самовизначення. Історія філософії – незамінна школа виучки розуму. І “давність” має в цьому розумінні особливий смисл. Це не просто деяка абстрактна “давність”, що губиться в тумані минулої старовини. Античність означає час виникнення і формування європейської цивілізації [8, с. 19, 21]. Тому особливо цінним для формування вчення про природне право є мудрість Стародавнього Сходу, що, як ми зазначали вище, є основою греко-римської цивілізації.

Носіями мудрості Давнього Сходу були жерці Єгипту і Вавилону, старозавітні пророки, і ще більш давні легендарні герої – світобудівники та релігійні реформатори. Але давньосхідна мудрість призначена лише для вибраних. Її знають, зберігають, примножують і передають замкнуті стани жерців, достатньо вузьке коло осіб. Вона живе як глибоке таїнство, яке звичайний, спеціально не підготовлений людський розум не в змозі осягнути [8, с. 107].

Проте можна зрозуміти метафізичність поглядів древньосхідних мудреців, в яких основою рушійною силою є релігійні переконання, спостереження за розвитком суспільства, національно-етнічні тенденції. Заважає повному розумінню язичницька віра, яка в більшості держав Стародавнього Сходу була пануючою. Зокрема, поклоніння різним богам (міфам), яких нараховується кілька десятків, призводить до утворення своєрідної язичницької системи права. Тому, закони богів, на нашу думку, слід розуміти як закони розвитку природи, оскільки один бог “відповідав” за якесь одне конкретне явище: грим, дощ, вітер і т. ін. Тобто давні мислителі інтуїтивно відчували, що існують невідомі вічні закони природи, яким належить поклонятися, яких треба боятися, хоча таке “обожнювання” їм суперечило Старому Завіту.

Закони розвитку природи стали впроваджувати у справи розгляду поведінки людей, судові справи. Однак генезою природного права маємо вважати природно-правову поезію стародавніх. Давньосхідна поезія мала поетичну форму природного права. Міфологічні погляди на тлумачення права знаходили свій вираз у різноманітних гімнах, заповідях, віршах і т. п.

У них відображено морально-релігійну силу (звичаї, традиції того часу), яка згодом почала поступово “проникати” у примітивне законодавство.

Основним видом законодавства Стародавнього Сходу були настанови та укази царів. Їх можна віднести до авторської творчості. Народна творчість у праві античного світу – це батьківські постанови, звичаї, повчання. Однак авторські і народні правові норми не були абстрактними. Їх диктувало життя, практичні ситуації, чим і зароджувалося позитивне право.

Але постійним опонентом позитивного підходу до права завжди поставала ідея природного права як такого, що виражає його автентичний смисл, конкретний у різних історичних умовах, але такий, що завжди відповідає принципу справедливості [5, с. 16]. Щоб установити справедливість давньосхідні царі видавали своєрідні нормативно-правові акти під впливом ідей природного права, але не завжди могли знайти рівновагу. Так, якщо у природному праві порушення призводить до нещасних випадків, а у релігії зазначається, що гріх – це смерть, то царські закони здебільшого відображали адекватність. Звідси й поява неприродної жорстокості, смертна кара, ампутація окремих органів тіла, що призводило часто до страждання невинних.

Отже, традиційні парадигми природного права у Стародавньому Сході можна трактувати двояко: як позитивно, так і негативно. Але важливим є те, що зароджувалась інтуїція природного права, яка використовувалася у формуванні позитивного права. У подальшому розвитку людства природне право набуватиме все більшої значущості, аж до усвідомлення своєї невід’ємності від права позитивного.

Список літератури

1. Антология мировой правовой мысли. В 5т. Т. I. Античный мир и Восточные цивилизации / Нац. обществ. – научн. фонд; Руководитель науч. проекта Г. Ю. Семигин. — М.: Мысль, 1999.
2. Антология мировой философии: Древний Восток. – Минск: Харвест; М.: 000 “Издательство АСТ”, 2000.
3. Древние цивилизации / С. С. Аверинцев, В. П. Алексеев, В. Г. Ардзимба и др.; Под. общ. ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М.: Мысль, 1989.

4. Кармин А. С. Основы культурологи: мифология культуры. СПб.: Лань, 1997.
5. Козловський А. А. Справедливість як гносеологічний принцип права // Ерліхівський збірник. Юридичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Вип. 3. – Чернівці: Рута, 2002.
6. Кууси П. Этот человеческий мир. Пер. с англ. М.: Прогресс, 1998.
7. Лосев А. Ф. Очерки античного символизма и мифологии / Сост. А. А. Тахо-Годи; Общ. ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Маханькова. – М.: Мысль, 1993.
8. Пролев С. В. История античной философии. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2001.
9. Філософія: Навчальний посібник / І. Ф. Надольний та ін. – К.: Вікар, 1998.
10. Ясперс К. Духовна ситуація часу // Зарубіжна філософія ХХ століття. Читанка з історії філософії: У 6 кн. Кн. 6. – К.: Довіра, 1993.

С. С. Сливка

ТРАДИЦИОННЫЕ ПАРАДИГМЫ ЕСТЕСТВЕННОГО ПРАВА ДРЕВНЕГО ВОСТОКА: МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ КОНЦЕПЦИИ СЕМАНТИЧЕСКОЙ И НЕКЛАСИЧЕСКОЙ ФИЛОСОФИИ

Автор обосновывает мысль о том, что интерпретация традиционных парадигм естественного права Древнего Востока возможна в двух пониманиях: положительном и негативном. Более важным, однако, автор считает зарождение «интуиции естественного права», которая использовалась для формирования положительного права. В дальнейшем человечества естественное право будет получать все большую значимость в направлении осознания своей неразрывности от права положительного.

S. S. Slyvka

TRADITIONAL PARADIGMS OF THE NATURAL LAW OF THE ANCIENT EAST: META- PHYSICAL CONCEPTS OF THE SEMANTICAL AND NEOCLASSICAL PHILOSOPHY

The author suggests that traditional paradigms of the natural law of the Ancient East may be interpreted both positively and negatively. More importantly, as the author advances, is the origination in that period of the “intuition of the natural law” that has been used for the formation of the positive law. In the future of the mankind the importance of the awareness of its connection with positive law will be growing.